

УДК 376-056.262(091)(477-25)

ІСТОРІЯ ДІЯЛЬНОСТІ КИЇВСЬКОЇ ШКОЛИ № 5 ДЛЯ СЛІПИХ ДІТЕЙ

Федоренко С.В.

кандидат педагогічних наук, доцент
Інституту корекційної педагогіки та психології
НПУ імені М.П.Драгоманова

У статті аналізуються етапи становлення, розвитку та діяльності Київської школи для сліпих дітей у період з 1882 року по теперішній час.

В статье анализируются этапы становления, развития и деятельности Киевской школы для слепых детей в период с 1882 года по сегодняшний день.

In the article the stages of becoming, development and activity of Kyiv school for blind children beginning from 1882 year.

Ключові слова: Київська школа для сліпих, сліпі діти, навчально-виховний процес, історія.

Ключевые слова: Киевская школа для слепых, слепые дети, учебно-воспитательный процесс, история.

Keywords: Kyiv school for the blind, blind children, educational-educate process, historical.

Значний інтерес до історії спеціальної педагогіки пов'язаний з прагненням дослідників знайти у минулому витоки провідних наукових ідей сучасності, потребою переглянути й переоцінити у світлі даних сучасної науки концепції і теорії тих часів. Назріла необхідність глибокого вивчення та ґрунтовного аналізу наукового доробку вітчизняних дефектологів.

Проте в тифлопедагогіці, як складовій спеціальної педагогіки, наявна лише невелика кількість історичних наукових досліджень становлення й розвитку її теорії та практики. Тому сучасна українська тифлопедагогіка потребує впорядкування власної історичної спадщини, що дасть можливість знайти шляхи і засоби реалізації новітніх концепцій навчання і виховання сліпих.

Питання необхідності створення шкіл для сліпих виникло в Україні в середині XIX – другій половині XIX століття, оскільки за висновками спеціально створеної медичної комісії з військових та цивільних окулістів на чолі з О.І.Скребицьким, була встановлена значна кількість незрячих дітей, осліплених унаслідок патологічних пологів матері, захворювання гнійним запаленням очей, загального зубожіння населення, поганого харчування тощо [4].

Основоположником і організатором справи навчання сліпих в Україні можна вважати К.К.Грота та його соратників у цій справі О.І.Скребицького, М.Забугіна та О.Х.Андріяшева.

У 1880 році найближчим соратником К.К.Грота Олексієм Хомичем Андріяшевим був відкритий ремісничий притулок для сліпих воїнів у м. Києві. До цього року О.Х.Андріяшев був директором Київської першої гімназії. Нажаль діяльність створеного притулку не мала позитивного ефекту, оскільки дисципліна бувших сліпих солдат знаходилася на низькому рівні, вони не могли тут прижитися, не могли позбавитися шкідливих звичок. Таким чином вкладення коштів у такий заклад не виправдало себе.

Зважаючи на зазначене вище, Товариство Піклування про сліпих дійшло висновку про зміну профілю закладу. Таким чином у 1882 році на базі існуючого притулку на землі військово-інженерного управління Київського Військового округу на розі вул. Інститутської, 29 та Кріпосного провулку була заснована школа для сліпих. Організацією школи зайнявся її почесний директор О.Х.Андріяшев, надаючи їй всі ознаки організованої освітньої установи, а не притулку для інвалідів.

У істориків існують різні думки стосовно початку роботи школи, але, можливо, найбільш точною датою є 8 грудня 1883 року, коли до школи вступив перший сліпий хлопчик Григорій Бублик. Притулок же для сліпих ліквідувався поступово: дорослі сліпі вибували, а нові не поступали [6].

У цей час почали виникати суперечки між К.К.Гротом та О.Х.Андріяшевим з приводу деяких організаційних питань. Наприклад, К.К.Грот вважав, що починати будувати приміщення школи необхідно лише тоді, коли вона міцно стане на ноги, О.Х.Андріяшев же зробив навпаки – спочатку побудував приміщення. К.К.Грот будучи палким прихильником німецької культури нав'язував школі допомогу німців з усіх питань організації навчання та виховання сліпих і бюрократичне керівництво з Петербурга. Андріяшев же вважав, що Київська філія Товариства Піклування про сліпих може впоратися й сама, адже німецький вплив на керівництво школами для сліпих в Україні не враховував менталітет українців, зв'язував ініціативу на місцях і викликав

незадоволення громадськості.

На посаду інспектора училища К.К.Грот відрядив Г.П.Ломовича - бувшого директора військової прогімназії в Петербурзі, надіславши з ним Київській філії Товариства Піклування правила для керівництва школою, якими передбачалося, що головним керівником має бути інспектор, який відповідає за навчальну та господарську роботу школи. Але О.Х.Андріяшев вимагав незалежності від Петербургу і настояв на тому, щоб школу очолював почесний директор, якого обирає Київський відділ Товариства Піклування про сліпих. О.Х.Андріяшев не погоджувався також з К.К.Гротом стосовно запровадження в Київській школі лише шрифту Брайля. Він залишив у своїй школі вивчення дітьми унціала. Цей предмет вивчався в школі до 1905 року, доки не перестали друкувати книжок цим шрифтом.

Проаналізувавши перший статут школи для сліпих [6], можна дійти висновку, що з боку О.Х.Андріяшева весь час здійснювалися спроби надати їй статус напівдержавної установи, а не філантропічної. Одним з пунктів передбачалося, що учителів мала утримувати держава, але, на жаль, економічні умови України, незважаючи на прихильне ставлення її громадян до справи навчання та виховання сліпих, не дозволили реалізувати цю ідею.

Більш-менш організованим навчання в школі сліпих стало не одразу. Цьому заважало співіснування школи та притулку для дорослих сліпих. У журналі «Сліпець» за 1912 рік зазначалося, що у 1886 році в приміщенні школи співіснували притулок для сліпих, в якому знаходилися 12 незрячих, жіноче відділення при господині та власне школа, кількість учнів якої складала 22 хлопчики. Документи засвідчують, що в 1903 році при закладі ще лишалися двоє незрячих сестер, які були відправлені в село Ярошевку Прилуцького району на Полтавщині.

З 1 вересня 1887 року учні школи були поділені на три відділення: підготовче, в яке входили молодший і старший класи, шкільне, в яке входили три класи, та ремісниче. Саме така структура школи передбачалася й для інших шкіл сліпих в Україні, що виникали наступні 20 років [9].

Аналіз навчальних програм показав, що в молодшому класі підготовчого відділення викладалися Закон Божий, російська мова, арифметика, предметні уроки, рухливі ігри зі співами, хорові співи, гімнастика, проводилися фребелівські заняття. У старшому класі підготовчого відділення викладалися Закон Божий, російська мова, арифметика, предметні уроки, красзнавство, фребелівські вправи, малювання, рухливі ігри зі співами, хорові співи, гімнастика. На уроках арифметики навчали усному рахунку за допомогою спеціального пристосування - дерев'яних ящиків, в яких розміщувалися металеві цифри, що вставлялися в дірочки, і за допомогою яких сліпі діти вчилися виконувати арифметичні дії. Писати учні вчилися шрифтом Брайля та Гебольда.

В першому класі шкільного відділення викладалися Закон Божий, російська мова, арифметика, краєзнавство, природнича історія, малювання, ліплення, хорові співи, гімнастика, технічні вправи, музика. В другому класі вивчалися Закон Божий, російська мова, арифметика, російська історія, географія, природнича історія, малювання, ліплення, хорові співи, гімнастика, технічні вправи, музика. В третьому класі вивчалися ті ж предмети, що і в другому, за виключенням малювання та ліплення, технічні вправи замінювалися ремісничими заняттями.

На першому році навчання в ремісничому відділенні учні вивчали Закон Божий, російську мову, арифметику, історію, географію, хорові співи, гімнастику, певні ремесла (не менше шести годин на тиждень): виготовлення щіток, кошків, лозоплетіння, музична освіта, дівчата вчилися шити рушники та простирадла тощо [9, с. 82-88].

У подальші роки навчання на цьому відділенні сліпі учні мали удосконалювати свої знання шляхом бесід з вчителями, цікавими людьми та читання книжок з різних галузь знань.

Під керівництвом Г.П.Ломовича школа перебувала до 1896 року. Цей інспектор проявив себе за період роботи як людина низької моралі, бездушна, розпутна.

Таким чином аналіз діяльності училища, починаючи з самого початку його існування, дозволив визначити часові рамки етапу становлення цього навчального закладу для сліпих в Україні: 1882 – 1896 роки, який характеризувався інтенсивною розробкою організаційних основ, структури, методик навчання, накопичення практичного досвіду.

Наступний етап характеризується досягненням високого рівня навчання та виховання сліпих, удосконаленням спеціальних методик та розвитком матеріально-технічної бази і розпочинається роком призначення на посаду директора училища В.І.Зайончевського (1896 - 1917 роки). Кінцевою датою цього періоду стала Велика Жовтнева революція.

Як зазначалося вище з 1896 року на посаду інспектора училища був призначений професор Володимир Іванович Зайончевський. З його ім'ям пов'язаний період розквіту училища. Професор був зацікавлений справою навчання та виховання сліпих. Він майже щороку виїздив за кордон, де вивчав організацію діяльності шкіл для незрячих в Німеччині, Франції, Англії та інших зарубіжних країнах з метою передачі знань вчителям Київського училища для сліпих. В.І.Зайончевський проводив закупки необхідного навчально-методичного обладнання для училища, спеціальної літератури, устаткування тощо. Ця людина була високоосвіченою, надзвичайно гуманною, яка зробила значний внесок в справу навчання та виховання сліпих в Україні. Посаду інспектора училища

В.І.Зайончевський займав до своєї смерті (1906 рік). Після смерті В.І.Зайончевського училищем до 1919 року керувала його найближча соратниця, дружина О.І.Зайончевська.

Професор В.І.Зайончевський на I з'їзді діячів по відомству Маріїнського Товариства Піклування про сліпих 7 липня 1901 року висловив ряд організаційних пропозицій щодо діяльності училищ для сліпих: надання вчителям та вихователям відпусток в канікулярний період, добір персоналу училища за безпосередньої участі інспектора, встановлення для педагогічного персоналу п'ятирічної надбавки до заробітної плати та інше [5].

У цей період будівля школи була триповерховою: на першому поверсі училища діти навчалися, на другому — розміщувалася невеличка церква, на третьому - музей, де збиралися кращі учнівські роботи. В училищі діти перебували до 24-х років, поступово працевлаштовувалися або поверталися додому.

На 1900 рік в Київському училищі для сліпих дітей навчалось 56 учнів: 33 хлопчики і 23 дівчинки. В майстерні училища учні виготовляли щітки та кошики на суму 1185 крб. 18 коп. Київське відділення освіти навіть мало намір відкрити гуртожиток для сліпих дівчаток, використовуючи на це грошовий подарунок М.А.Терещенка (1500 крб.), що й було здійснено в 1907 році. Найважливішою подією в житті незрячих вихованців у ті роки училища була щорічна поїздка до с. Будаки та м. Євпаторії на оздоровлення.

Значної уваги в училищі приділяли ознайомленню сліпих дітей з навколишнім, з природою, з історичною спадщиною: на прогулянки учні ходили в Києво-Печерську Лавру, в Голосіївський ліс, Почаївський монастир та ін. Цікаві місця Києва.

На перше січня 1907 року в училищі було 53 учня. В звітах про діяльність училища зазначалося, що в майстернях за попередній рік було виготовлено щіткових виробів на суму 1187 крб. 60 коп., кошикових виробів на суму 1635 крб. 45 коп. Восени при училищі відкрився патронат для працюючих сліпих. Патронатом передбачалося відкриття приміщення для безпритульних колишніх вихованців, щоб витрати на своє утримання вони сплачували своїми заробітками.

На перше січня 1908 року в училищі перебувало 49 вихованців. Патронат взяв під своє керівництво гуртожиток з майстернями для сліпих дівчат - працівниць, побудований на території училища.

З метою популяризації справи навчання сліпих у той період суспільство використовувало різноманітні шляхи: видавництво плакатів із зображенням того, чому навчаються в спеціальних закладах, випуск фільмів, проведення різноманітних виставок (сільськогосподарських, промислових, педагогічних), де демонструвалися вироби незрячих, тощо. І все ж недовіря серед населення стосовно цієї справи ще залишалось. Так, учитель Київської школи для сліпих І.Т.Тирановець у 1909 році на другому з'їзді діячів з питань навчання сліпих відзначав, що йому часто стосовно навчання незрячих прості люди ставили питання «Хіба сліпі сміються?» або дивувалися: «Вони навіть розмовляють!». Незважаючи на такий стан необізнаності суспільства в справі навчання та виховання сліпих, потреби в сліпих учнях Київське училище не мало.

На перше січня 1910 року в училищі налічувалося 53 учні. Кількість учнів у класах складала в середньому 10-20 осіб. На першому поверсі училища навчалися старші учні, на другому поверсі одне крило займали молодші класи, а інше - старші. На першому поверсі знаходилася їдальня: 4-5 столів з лавками для дітей та вчительський стіл; спочивальня для дорослих хлопців (30 ліжок) і майстерні - взуттєва та щіткова. На другому поверсі училища були розміщені спочивальні для дорослих дівчат, роздягальня, умивальники, класи, спочивальні малюків. На третьому поверсі в одному крилі були розташовані музей та кімнати для вчителів, на іншому - кабінет лікаря, кімната няні та церква.

Про високий рівень професійної підготовки сліпих учнів говорять наступні зазначені нижче факти: в училищі замовляли щітки та кошики для заводів, вокзалу, їдалень, килимки, стільці, скрині. Весь цей товар продавався в шкільній лавці. Учні ходили в майстерні з другого класу, дехто після закінчення училища залишався там працювати, отримуючи відсотки за свою роботу.

В училищі з самого початку його заснування сліпих дітей навчали музики: гри на фортепіано, контрабасі, віолончелі, баяні. Деякі випускники потім успішно влаштувалися грати в ресторанах, де їх годували і платили гроші. Прекрасними спеціалістами були настроювачі музичних інструментів І.П.Бублик, В.М.Шаповалов, М.І.Захаренко, К.П.Сидоров, А.А.Андрєєв, М.К.Петрик. Вони ходили містом з чомоданом, на якому було написано «НАСТРОЮВАЧ». До початку революції 1917 року багато хто з них стали заможними людьми. І.П.Бублик разом з В.М.Шаповаловим та М.К.Петриком викладали в училищі музику і хоровий спів. Церковний хор приходили слухати з усього міста. Молодші діти співали у Софіївському соборі, старші виїздили до Москви та до інших міст.

Про успішну підготовку сліпих учнів до життя говорить наступний факт. В училищі довгий час жив вихованець цього закладу Карпов Трохим Миколайович. Він мав прекрасну пам'ять, усно складав календар, знав коли і яке церковне свято, підказував священику, яке святе письмо читати в той чи інший момент. Після виходу з училища його взяв до себе заможний господар, призначив йому пенсію в розмірі 35 карбованців. В цій сім'ї Т.М.Карпов і дожив своє життя.

Таким чином на початку ХХ століття завдяки діяльності досвідчених педагогів О.Х.Андріяшева та В.І.Зайончевського Київське училище для сліпих було на достатньому рівні забезпечене кваліфікованим персоналом та необхідним навчально-методичним обладнанням, що сприяло якісній підготовці незрячих випускників до самостійного життя.

У 1917 році відбулася Велика Жовтнева Революція. Цей період в Україні став періодом хаосу в усьому. Цей рік став початком етапу занепаду училища, який продовжувався до середини 1920-х років (до кінця громадянської війни). Занепад був

викликаний різними обставинами: об'єктивними – наслідки війни та голоду, загальна економічна та політична криза, і суб'єктивними – відсутність фінансування тощо.

В училищі залишилися жити лише 20 сиріт, а в 1919 році їх кількість зменшилася до 10 чоловік. Пожертвування на існування училища припинилися, почався голод. Всі учні та вчителі жили на третьому поверсі. Від небезпеки ховалися в тісному глухому дворіку за кухнею. Серед ночі вчителі піднімали дітей і через чорний хід виводили в двір. Діти переходили від небезпеки, а після набігу поверталися досипати. Діти та дорослі хворіли на туберкульоз, помирали [інформація з матеріалів шкільного музею].

У ці складні роки училище очолив відомий український тифлопедагог П.І.Мельников — фундатор вітчизняної тифлопедагогіки та спеціальної методики, який був директором з 1918 по 1932 роки. В цей же період в училищі працювали талановиті педагоги Н.Я.Крашеннікова, М.Х.Нечасова, І.Ф.Кучук, М.К.Петрик та ін.

Після громадянської війни поступово налагоджується економічне становище в країні. Училище починає відроджуватися. Воно змінило назву на Основний дитячий будинок для сліпих дітей та перейшло на утримання держави.

Силами старшокласників облаштовувалися класи та спальні. Незрячий учитель музики Микола Карлович Петрик організував з вихованцями оркестр народних інструментів та відродив роботу шкільного хору.

В 1927 році Основний дитячий будинок для сліпих дітей було перейменовано в спеціальну школу — інтернат №103 для сліпих дітей. Спочатку діти навчалися шість років, що відповідало п'яти класам загальноосвітньої масової школи, потім школа перейшла на семирічний термін навчання. У ті часи батьки сліпих не знали, що існує спеціальна школа, тому до школи вступало мало дітей і були вони «переростками».

Після П.І.Мельникова школу очолив В.П.Макаревич. У 1935 році його разом з сім'єю заарештували й розстріляли як білогвардійця. Після нього деякий час директором був В.Б.Матюрін, потім Ш.Оцупко, а перед самою війною - Є.С.Фінкельштейн. Завучем школи незмінно, починаючи з 1920 року, був вчитель математики Іван Феоданович Кучук [10].

Таким чином, середина 20-х років – 1941 рік стали етапом відродження школи та характеризувалися відновленням матеріально-технічної бази школи, подальшим розвитком науково-методичного забезпечення навчально-виховного процесу.

Роботу школи перервала Велика вітчизняна війна. Усе, що можна було винести зі школи (експонати музею школи, архіви тощо), завуч школи І.Ф.Кучук зберігав на своїй квартирі. Учні евакуювали до міста Ростова, а потім в 1942 році їх перевезли до Ташкенту. Навчальний процес не переривався - їх там навчали місцеві вчителі.

Після звільнення Києва у 1944 році учні повернулися, але вже за новою адресою - вул. Артема, 89. Школу очолила і відбудовувала Таїсія Кирилівна Прядкіна. Суворі і вимоглива директорка зуміла відновити дисципліну, відновила зв'язки з колгоспом у селі Рубежівка, який постачав продовольство. Це були тяжкі роки, але з вихованцями працювали вчителі-ентузіаста. У школі було запроваджено соцзмагання, переможці якого нагороджувалися іграшками, книжками.

В школі - інтернаті у післявоєнні роки діяли чотири майстерні: шиткова, картонажна, трикотажна та хімічної оборони, драматичний та гімнастичний гуртки, а також струнний і духовий оркестри, якими керував МА.Животовський, чотирьохголосий хор під керівництвом П.Г.Човнового. Учні займали призові місця на міських оглядах, олімпіадах з художньої самодіяльності. У вільний час ходили до Оперного та драматичного театрів імені Лесі Українки та Івана Франка. Влітку вихованці школи відпочивали в Микільській пустелі.

На початок 1945-1946 навчального року в школі налічувалося 86 учнів. З них 44 дитини — жертви війни. Вчителів було вісім, вихователів - шість. Київська обласна колегія адвокатів зробила школі подарунки у вигляді бібліотеки (понад 600 книг), піаніно та набору музичних інструментів для гуртка «Народні інструмента». В школі починає видаватися учнівський журнал «Наша творчість». Вихованці школи-інтернату стали постійними учасниками міських та районних зльотів піонерів.

В 1947-1948 н.р. в школі налічувалося 94 учня, з них: 14 сиріт і 58 напівсиріт, 48 дітей-інвалідів війни, інвалідів від народження — 21, осліплених у результаті менінгіту – 14 та кору - 6. Завучем увесь цей час залишався І.Ф.Кучук.

На 1948-1949 н.р. в школі було 97 учнів, 9 вчителів і 9 вихователів. У ці роки був організований методичний кабінет, матеріалами якого користувалися також представники Стрийської, Слов'янської, Черкаської та Житомирської шкіл для сліпих. Педагогічний колектив школи постійно співпрацював з Інститутом дефектології. З метою ознайомлення з методами роботи школу відвідала відомий російський тифлопедагог М.І.Земцова.

У 1949-1950 н.р. у школі налічувалося 92 учні, 12 вчителів та 8 вихователів; у 1951-1952 н.р. - 95 учнів, 16 вчителів та 8 вихователів. На цей час розпочали роботу такі гуртки: хоровий, народних інструментів, баяністів, драматичний, літературний, географічний та ручної праці.

У 1955-1956 н.р. кількість учнів збільшилася до 108, вчителів до 18, вихователів до 13. Школа почала працювати за програмою 7-річної загальноосвітньої масової школи. Сюди приїздили відомі письменники, зокрема Ю.Збанацький, І.Чалий, М.Бойко, шахматистка Вайсберг.

1958-1959 н.р. відзначився відкриттям філіалу музичної школи № 4. Цього ж року слідопити школи-інтернату розпочали пошукову роботу про Ніжинське підпілля, яке очолював незрячий випускник школи Я.П.Батюк.

З 16 серпня 1961 року № 103 школи-інтернату було змінено на № 5. Відтепер вона мала назву «Київська спеціальна школа-інтернат №5 для сліпих дітей». У 1961-1962 н.р. у школі навчалось 128 учнів. Шкільний хор був нагороджений грамотою

РК КСМ. Педагоги школи Гольденберг, Солонецький, Каторгіна, Снігір брали участь у педагогічних читаннях в м. Москва та м. Ленінград.

Таким чином кінець 1940-х – початок 1960 років став етапом розбудови школи, який характеризується впливом класової ідеології на навчально-методичну і виховну роботу та розвитком корекційної-компенсаторного напрямку діяльності школи.

У зв'язку з державною постановою про 8-річну освіту в школі-інтернаті було відкрито 9 класів. Учні розпочали проходження трудової практики на НВП № 3 та №1.

Першого вересня 1963 року новий навчальний рік розпочався в новому приміщенні за адресою вул. Вишгородська, 35. 22 квітня 1964 року в школі було відкрито кімнату червоних слідопитів, яка згодом переросла в музей Героя Радянського Союзу Я.П. Батюка.

19 вересня 1972 року за велику пошукову роботу, створення музею випускника школи Я.П. Батюка школи-інтернату № 5 для сліпих дітей було присвоєно ім'я цього першого серед незрячих Героя Радянського Союзу.

У 1976-1994 роках під керівництвом ТЛ. Терещенко Київська спеціальна школа-інтернат № 5 для сліпих дітей стала навчально-реабілітаційним закладом, діяльність якого спрямовувалась на підготовку незрячих дітей до інтеграції в суспільство.

Початок 1960 – 1995 роки можна охарактеризувати як етап професійно та патріотично зорієнтованого навчання й виховання, оскільки одним із пріоритетів у навчально-виховній роботі школи були саме ці два напрямки.

У 1995 році школу-інтернат № 5 очолила заслужений вчитель України Коваль Людмила Сергіївна. У ці роки Київська школа-інтернат № 5, в якій нині працюють висококваліфіковані педагоги, невпинно удосконалювала навчально-матеріальну базу, творчий потенціал вчителів та вихователів, створювала умови для всебічного розвитку вихованців, корекції порушень розвитку, отримання доступної освіти. Так з 1995 року в школі обладнано два комп'ютерні класи, працюючи в яких вихованці опановують спеціальність оператор комп'ютерного набору. Популярна в школі-інтернаті, починаючи з 2000 року, також і спеціальність масажиста, яку учні отримують на базі медичної школи.

У школі-інтернаті створені всі умови для розвитку творчих здібностей вихованців. Працює понад двадцять гуртків художньо-прикладного мистецтва і технічного спрямування, музичні студії, хор, театр, вокально-інструментальний ансамбль.

Аналіз діяльності школи дає змогу констатувати, що педагогічний колектив школи використовує у навчальному процесі найсучасніші досягнення тифлології, офтальмології, технічні засоби навчання, таким чином розвиваючи дітей та коригуючи відхилення у їх розвитку.

Таким чином період діяльності школи-інтернату з 1995 року і по теперішній час визначається нами як етап всебічного розвитку вихованців, корекції порушень розвитку, отримання ними доступної освіти.

Проведений історико-педагогічний аналіз становлення та розвитку Київської загальноосвітньої спеціальної школи - інтернату № 5 для сліпих дітей ім. Я.П. Батюка дозволив у межах досліджуваного періоду виділити сім етапів її діяльності, дав можливість продемонструвати частину тривалого процесу становлення теорії та практики навчання й виховання незрячих в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексина Н.Е. Ведущая к свету школа для слепых // Учительская газета. - 2003. - №43 - С. 15-17.
2. Ващенко Л.С. Київській школі — інтернату для сліпих дітей - 120 // Дефектологія - 2004. - №3. - С. 6–9.
3. Гроза Т.А. Народження тифлопедагогіки. // Заклик. – 1984. - № 11.
4. Дитяча бездоглядність та безпритульність: історія, проблеми, пошуки. Навчальний посібник. – К.: Інститут проблем виховання АПН України. – С. 19.
5. Журнал «Слепец», №9, 1901, - С. 105.
6. Марголин З.И. История обучения слепых. – М., 1940.
7. Похась В.С. Становлення спеціальних шкіл — інтернатів в Україні // Дефектологія. -1999. -№1.-С. 21 -23.
8. Программы учебных предметов Киевского училища слепых детей. // Журнал «Слепец». – 1894. - №7.
9. Свиридюк Т.П., Гроза Т.А., Ранська Т.І. Нариси з історії тифлопедагогіки. - К., 1999. - 102 с.
10. Тихомиров К.С. Школьные интернаты. - М., 1953. - С.76.
11. Феоктистова В.А. Очерки истории зарубежной тифлопедагогике и практики обучения слепых и слабовидящих детей: учебное пособие. – Ленинград, 1973. – 119 с.